

**ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г.С.СКОВОРОДИ**

ВАСИЛЕНКО ВАЛЕНТИНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 801.6;82.085

**ФУНКЦІОНУВАННЯ СИНОНІМІВ І АНТОНІМІВ
У ПОЕЗІЯХ ІГОРЯ МУРАТОВА**

10.02.01 - українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Харків – 2000

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди Міністерства освіти і науки України

- Науковий керівник**— доктор філологічних наук, професор
Лисиченко Лідія Андріївна,
Харківський державний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди,
завідувач кафедри української мови
- Офіційні опоненти**:— доктор філологічних наук
Ставицька Леся Олексіївна,
Інститут української мови НАН України,
завідувач відділу соціолінгвістики
- кандидат філологічних наук
Зусько Юлія Іванівна,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
ст. викладач кафедри української мови
- Провідна установа** — Дніпропетровський державний університет,
кафедра української мови,
Міністерство освіти і науки України.

Захист відбудеться 23 березня 2000 року о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.03 у Харківському державному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди за адресою: 61168, м.Харків, вул. Блюхера, 2, кімната 205Б.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: 61168, м.Харків, вул. Блюхера, 2.

Автореферат розіслано 22 лютого 2000 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

О.А. Олексенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Ігор Муратов належить до тих українських поетів, яким мало пощастило щодо вивчення у лінгвопоетиці їх художньої творчості. Мовно-стилістичні особливості його творів досі не були предметом вивчення лінгвістів, хоча становлять цікаве і своєрідне явище. Реферована дисертація присвячена аналізу ідіолекту поетичних творів І.Муратова з погляду функціонування в ньому синонімічних та антонімічних засобів.

Дослідження мови письменника має важливе значення для вивчення поетичного стилю як органічної складової української літературної мови, воно допомагає глибше зрозуміти тенденції розвитку мовно-стилістичних ресурсів української мови. Мовно-образна модель віршової мови становить складну систему систем. Вивчаючи ідіостиль окремого письменника, зокрема досліджуючи його поетичний словник, “слід зважати на перетин у ньому різних семантичних полів, що відповідають семантичній системі мови в цілому, але не завжди і не в усьому збігаються з нею. З’ясування таких відмінностей – одне з завдань дослідника мови художньої літератури”.¹

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що вона належить до кола проблем сучасного мовознавства, пов’язаних із необхідністю створення цілісного уявлення про синхронно-діахронні параметри українського поетичного мовлення у ХХ ст. Для розв’язання цього завдання важливим є дослідження мови кожного поета, особливо такого своєрідного, як І. Муратов. Аналіз синонімічних та антонімічних мовних елементів у поетичному тексті становить інтерес як для лінгвістики, так і для літературознавства, оскільки торкається питань, пов’язаних насамперед із проблемами функціонування і взаємозв’язку мовних явищ і стилю художньої літератури, а також виявляє особливості індивідуальної мовно-поетичної моделі світу. Дослідження лексичної системи творів письменника в межах функціонального підходу дозволяє виявити важливі особливості лексичних мікросистем сучасної української літературної мови та тенденцій їх розвитку.

Зв’язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертація виконана в рамках реалізації планів науково-дослідної роботи кафедри української мови ХДПУ імені Г.С.Сковороди, які координуються з Інститутом української мови НАН України.

Матеріалом дослідження послужили лексичні синоніми й антоніми, що функціонують у поезіях І.Муратова. Усього проаналізовано близько трьох тисяч вибірок із поетичних творів письменника, що становить близько 450 синонімічних і 480 антонімічних груп. Процентні показники в роботі подаються саме до цієї кількості.

Мета дослідження – виявити специфіку лексичної організації поетичного мовлення І.Муратова, зокрема визначити особливості функціонування в його поезіях синонімів та антонімів, широке вживання яких є однією з суттєвих ознак ідіостилу поета.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- 1) визначити корпус лексичних синонімів та антонімів у поезії І.Муратова;
- 2) виділити основні типи названих явищ та встановити їх змістові й емоційно-експресивні можливості у мовленні цього письменника;
- 3) дослідити основні стилістичні функції синонімів і антонімів у поетичній тканині творів І.Муратова;
- 4) охарактеризувати способи стилістичного використання синонімів і антонімів у мові поезій І.Муратова;
- 5) проаналізувати роль і місце синонімічних та антонімічних лексичних засобів в організації поетичного тексту;
- 6) з’ясувати взаємозв’язок синонімії та антонімії у поетичних творах І.Муратова.

Методологічною основою дослідження є філософські положення про взаємозв’язок мови, мислення і реальної дійсності, сучасні наукові положення про поетичну картину світу, про зв’язок мови поета з його індивідуальними психічними рисами.

¹ Русанівський В.М. Семантична глибина слова (з тасмниць Шевченкової мови)//Мовознавство.– 1991.–№2.–С.7.

У дисертації застосовано таксономічний **метод**, що виявляється в систематизації й класифікації явищ, методи функціонального й описового лінгвопоетичного аналізу, елементи аналізу компонентного.

Наукова новизна дисертації зумовлена новизною об'єкта дослідження, поставлених завдань і одержаних результатів. Виявлено корпус лексичних синонімів та антонімів, що функціонують у поетичній мові І. Муратова, їх структуротворчу функцію у тексті, смислове навантаження синонімії та антонімії, особливості okazіонального вживання слів у синонімічних рядах та антонімічних групах.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що вона є певним внеском у дослідження ролі лексичної синонімії та антонімії в структурі художньо-образного тексту. Результати роботи можуть знайти застосування в розв'язанні актуальних теоретичних проблем лексичної семантики та стилістики.

Практичне застосування матеріали дисертації можуть знайти у викладанні вузівських курсів "Лінгвістичний аналіз тексту", "Стилістика тексту", при укладанні підручників та посібників. Результати дослідження можуть бути також актуальними для літературознавчих розробок.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження доповідались на семінарах кафедри української мови Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, на IX Міжнародній конференції з питань семантики тексту (Харків, 1999 р.), а також застосовувались у шкільній практиці під час викладання лінгвостилістичних спецкурсів у Сумській класичній гімназії з поглибленим вивченням англійської мови.

У повному обсязі дисертація обговорювалась на засіданні кафедри української мови Харківського державного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди.

Основні висновки і положення дисертації та результати дослідження викладені в 6 публікаціях у наукових фахових виданнях.

Обсяг та структура роботи. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку проаналізованих джерел, бібліографії (221 найменування), додатків – реєстрів синонімів та антонімів (18 сторінок). Текст дисертації – 182 сторінки, загальний обсяг – 217 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, визначаються мета і завдання дослідження, розкриваються наукова новизна, методи, теоретична і практична цінність результатів дослідження. Подається короткий огляд життєвого і творчого шляху Ігоря Муратова, а також загальна характеристика мови його поезій.

У **першому розділі** викладаються **загальні теоретичні засади дослідження**, дається огляд наукової літератури з одного з основних питань лінгвістики – визначення особливостей мови художніх творів. Вивчення проблем художнього тексту має наукову традицію, зокрема вони представлені в працях В.В.Виноградова, Г.В.Винокура, Т.Г.Винокур, І.Г.Чередниченка, С.Я.Єрмоленко, Л.Ф.Тарасова, В.П.Григор'єва, В.А.Чабаненка, З.І.Хованської та ін. При різноманітності підходів майже всі дослідники намагаються вирішити цю проблему в межах понять "поетична мова", "мова художньої літератури", "стиль", "художній текст".

Українська лінгвостилістика, як відомо, започаткована в другій половині XIX століття працями О.О.Потебні, який визначив важливі напрямки розвитку цієї науки. Концепція дисертації спирається на положення про теорію поетичної мови, викладені в працях вітчизняних мовознавців Л.А.Булаховського, І.К.Білодіда, М.А.Жовтобрюха, В.М.Русанівського, М.М.Пилинського, С.Я.Єрмоленко, В.С.Калашника, Л.О.Ставицької та ін., які розв'язали численні важливі теоретичні питання лінгвостилістики, зокрема проблему формування лінгвостилістичної системи національної мови у різних літературних жанрах.

У другому розділі "Лексичні синоніми як засіб виразності в поезії І.Муратова" дається лексико-семантична характеристика синонімів, що використовуються в поетичних творах письменника.

Короткий екскурс в історію розвитку понять синоніма і синонімії (Л.Блумфілд, Л.А.Булаховський, В.С.Ващенко, Б.В.Горнунг, А.П.Євгенєва, А.Б.Шапіро, М.Ф.Палевська, Ж.П.Соколовська, Ф.Р.Палмер, Д.М.Шмельов, Л.О.Новиков, С.Г.Бережан, Л.А.Лисиченко, Ю.Д.Апресян та ін.) становить теоретичну основу для вивчення функціонування системи синонімів у поезіях І.Муратова.

Одним із аспектів у цьому розділі є **семантична характеристика синонімів** у творах поета залежно від семантичних компонентів, за якими протиставляються слова-синоніми. Найчисленнішу групу в поезіях І.Муратова становлять **синоніми ідеографічного типу**: у процентному відношенні це близько 50%; 40% становлять емоційно-експресивні синоніми, і лише 10% – стилістичні. Співвідношення 40% емоційно-експресивні й 10% – стилістичні є до певної міри умовне, оскільки, як відомо, групи емоційно-експресивних і стилістичних синонімів тісно взаємодіють між собою: емоційні слова, як правило, пов'язуються з певними стилями.

У поетичній мові І.Муратова функціонують такі підгрупи ідеографічних синонімів.

Синоніми, що служать для підкреслення і виділення певної ознаки того ж поняття, яка, з погляду мовця, є істотною. Наприклад: "*Серця радість домоткана... Щезло й це! Сама луна. Безгоміння. Тишина.*"; "*Ніхто не ступав ще до мене На цей прах, на цей тлін*" та ін. Подібні синоніми реалізують свою диференціальну ознаку, з одного боку, для уточнення змісту, а з іншого – для підкреслення певного відтінку значення.

Високою частотністю вживання відзначаються у творах І.Муратова ідеографічні синоніми, **що служать для виявлення ступеня чи міри ознаки, якості або стану**, наприклад, слова, що виражають психічний стан людини: "*Красунь незаних сміх принадний, Очей вологих заклик звобний*" та ін., або характеризують явища довкілля, наприклад: "*Мені здавалось – все, що я люблю, Повинно бути вічним і незмінним*". Синоніми цієї групи в текстах служать для вираження інтенсивності ознаки або стану.

Важливе місце у мовній системі займає дієслівна синоніміка. **Дієслівні синоніми** ідеографічної групи функціонально навантажені у поетичній мові Ігоря Муратова, оскільки саме ця частина мови **виражає рух, динаміку**, що властиве динамічному внутрішньому світові поета. Із синонімів цієї групи для його поезії найбільш характерні: дієслова мислення (напр., здумати – згадати, добрав – збагнув, думав – гадав), мовлення (напр., звинувачуйте – нарікайте), бажання (напр., волів – жадав, жадав – прагнув, жадаєш – хочеш), спостереження (напр., побачу – помічу, пильнуй – стеж, пильную – вартую), горіння (напр., горю – палаю) та ін.

Дієслівні синоніми у поета формують ряди слів. Наприклад: "*Моїх нездійснених бажань Непереможене тяжіння. Цього волів, того жадав, А чого ж іще бажав і прагнув*". Синонімічний ряд волів–жадав–бажав–прагнув розширює лексично-образний план поезії, допомагає розкрити внутрішній світ людини, що за своєю природою є динамічною субстанцією і тому для мовно-поетичного втілення потребує таких слів, які б містили сему руху.

Найбагатша в художньо-образній системі поезій І.Муратова підгрупа ідеографічних синонімів, **що виражають відмінності в характері дії**, а саме синонімічні слова на позначення різного ступеня психічного стану людини, наприклад: "*Не глузуйте, зайди-блискавиці, Насміхатись годі...*"; "*Десь на рейді тужать пароплави... Я і сам заплакав би з досади, Та не можна плакати мені*" та ін. Синоніми глузуйте–насмійхайтесь, тужать–плачуть з різними оцінними домінантами у тканині поетичних творів постають як словесні штрихи до передачі психічних особливостей людини.

Емоційно-експресивні синоніми у поетичному мовленні І. Муратова представлені тими трьома групами, що властиві літературній мові: позитивно забарвлені синоніми, негативно забарвлені та нейтральні в синонімічному ряді і в контексті. Особливістю вживання синонімів із позитивним забарвленням є поєднання узуальних і метафоричних слів. Наприклад: "*Заплющивши очі, жадібно Вдохати святе, неймовірне пахіття життя – Цілющу духмяність життя*"; "*Як*

розрадно розгадувать вас, Міріади людських таємниць, океани надій". Асоціативно-образні метафоричні номінації духмяність життя, океани надій, поєднуючись з узуальними синонімами, формують складний поетичний контекст із позитивним емоційно-експресивним забарвленням.

Серед негативно забарвлених синонімів виділяються ті, емотивна семантика яких пов'язана або з сутністю явища, напр.: "Я не в претензії до ворогів: Нехай сичать, нехай шаліють", або з його оцінкою, напр.: "І був автограф той огидний, Такий самотній, жальногідний".

У роботі розглядаються **контекстуальні синоніми**. Синонімія цього типу зумовлена семантичними процесами, які виникають при взаємодії значень слів у тексті, зокрема синонімічним зближенням та синонімічною диференціацією. Наприклад: "Стою собі замріяний піт. Розгублений... Трибуном би, трибуном! Оракулом... Пророком... Сурмачем!" У ряд синонімів оракулом–пророком включаються слова трибуном і сурмачем, які переймають на себе їх синонімічні ознаки і розширюють семантичний обсяг поняття. Для поезії І.Муратова з її емоційним напруженням, із багатоманітними асоціативними зв'язками синонімічне зближення слів і контекстуальна синонімія є одним із суттєвих виражальних засобів.

Другим аспектом дослідження є **стилістичні функції синонімів**, що домінують у поетичному мовленні І.Муратова.

Основна функція синонімів у поетичних текстах І.Муратова – **диференціація**: уточнення, деталізація зображуваного, де перехід від одного синоніма до другого дає нову, додаткову інформацію про предмет, його ознаки чи властивості. Саме ця функція зумовлена потребою виразити тонкі семантичні, експресивні і стилістичні відтінки явища, чому сприяє вживання ідеографічних синонімів.

Для реалізації функції диференціації поет використовує такі прийоми, як складання значень слів, напр.: "Я очима благаю: зостаньтесь! Заклинаю: ні кроку від мене!"; "І на свято жадань моїх, мрій моїх парус несе"; протиставлення за додатковими семами, напр.: "Звучи, лунай над тупотом племен"; зіставлення слів з відтінком причини, напр.: "Ця шулерська, підступна гра когось та й приведе в "РОА""; поєднання лексичного повтору і лексичних синонімів, напр.: "Поги́ну, поги́ну, помру, Бо несила мені животіти з такими нездарами"; вживання кількох синонімічних рядів в одному фрагменті, напр.: "Чому мені сму́тно й триво́жно?...Минають життя мого дні. Падають зорі у вічність, у безвість назавше...Гасну́ть, зникаю́ть, мільйони сторіч відпалавши..." ("Падають зорі"). При такому вживанні значення одного синонімічного слова підсилюється додатковими семами, властивими другому.

Функціональний аспект використання синонімів у поезіях І.Муратова пов'язаний із **заміщенням (субституцією)**. Синоніми, які реалізують функцію заміщення, поет частіше вживає в одному синтаксичному цілому чи в одному творі для формування стилістичного контексту і рідше в одному реченні для звукового урізноманітнення мови. Заміщення в поезії І.Муратова характеризується протиставленням слів і виразів, які розрізняються внутрішньою формою образності. Наприклад: "Я Посо́вітаюся з тополями, Спитаю ради в ясенів".

Особливістю мови поезій І.Муратова є використання **функції протиставлення** синонімів, основу якої становлять відмінності в значенні синонімів. Функція протиставлення особливо часто в поетичній мові І.Муратова реалізується дієслівними синонімами з різним стилістичним забарвленням. Наприклад: "Горобчи́сько і той за вікном не пи́щить, не цвірінькає, А співає натхненну свою горобе́цьку осанну" ("Зимові мініатюри"). Характерним для поетичного стилю письменника є протиставлення дієслівних синонімів як присудків при різних підметах, наприклад: "Брини́ть поезією світ, Лунає музикою всесвіт"; як присудків при синонімічних підметах, наприклад: "Бу́ря ви́щує, вітер перевіє. Все кругом лиши́ться, як було"; як однорідних присудків при одному підметі, наприклад: "І я пішов у темний ліс, Ні, не пішов: полі́з житами". Синонімічне протиставлення може лежати в основі архітектоніки твору (напр., "Підлешується легіт до осички", "Мати й сонце").

Третій аспект дослідження в розділі становить визначення **способів уведення синонімів у текст**. У поетичних творах І.Муратова поширені всі способи стилістичного використання синонімів щодо їх місця в тексті.

Поетична мова І. Муратова дає багатий матеріал для вивчення **дистантного** розміщення синонімів, при якому вони стоять на відстані один від одного, але при цьому не втрачають смислових зв'язків між собою в тексті і виступають засобом його організації, напр.: *"Чи ви дивились коли-небудь На дальній обрії крізь траву?... Я визираю Крізь хащі свіжого зела: Ось візерунки небокраю..."* ("Тиша"). Особливо часто зустрічається дистантне вживання синонімів у текстах, де вони є присудками різних речень, напр.: *"Парує лан. Клубочаться яри"*.

Рамочне розміщення синонімів у поета характеризується взаємодією двох і більше синонімічних рядів, що виконують різні семантичні функції (напр., буяти – цвісти і давити – м'яти): *"Лопухи...Забуяли і не скаржаться На свою плебейську суть. Їх давило вже машинами, М'яло колесом хребти ... Їм же, бачте, лопушиними Любо квітами цвісти"* ("Лопухи цвітуть"). Подібне використання синонімів у поезії І. Муратова виступає засобом організації художнього тексту, надає йому архітектонічної довершеності і може розглядатися як одна з ознак стилю поета.

Контактне вживання синонімів у митця є засобом посилення емоційного впливу творів на читача, своєрідного смислового нагнітання, а також має ритмомелодійне значення. Здебільшого такі синоніми є однорідними членами речення, що з'єднуються сполучником або безсполучниковим зв'язком. Наприклад: *"І не вгаває квач Невидимий – розписує, малює"* або *"Всі боління і привоги Пережитих нами літ..."*

Створенню емоційно-експресивного ефекту сприяє **градація** семантичних одиниць. У таких випадках виникає взаємне або перехресне уточнення, коли кожен наступний синонім деталізує семантику попереднього. У поетичному мовленні І. Муратова зустрічається переважно висхідна градація, що пов'язана з "нанизуванням" синонімів, наприклад: *"Усі прийшли, хто скаржився? Сповзлися? Придубали?"; "Ждане повернення вибори, вимоли, виболий"*.

У поезії І. Муратова поширені "тріади" – **ряди із трьох синонімічних слів**. У таких синонімічних рядах можна спостерігати зростання міри ознаки, наприклад: *"Пишатися так легко – не своїм, Казковим, небувалим, незбагненним"*, чи інтенсивності дії, наприклад: *"Упала туча гророва... Вона гримить і стогне. Дарма безсило б'ється в громі"*, або її спадання, наприклад: *"А сосни що ж? Гудуть. Шумлять собі, мов сотні веретен... І шепчуть..."*. Експресія тексту може підсилюватися вживанням двох рядів синонімічних трійок. Наприклад: *"Вітер січня – джи?ун, донжуан, живоїд. Підлабузник, підлиза, слухняний прислужник ревматичної скнари-зими..."* ("Зимові мініатюри").

Поетичне мовлення І. Муратова дає зразки синонімічних рядів, що включають чотири і більше синонімів, у тому числі й контекстуальних. Наприклад: *"В усьому, що несе добро, А не хорали й не догмати, Є сєнс, є корінь, є ядро, Є мисль – душі сувора мати"*. Таке вживання синонімічних рядів робить текст емоційно насиченим, сприяє створенню навалного ритму поезії.

У дисертації відзначено, що І. Муратов часто використовує **здвоєні синоніми**, які підтримують фольклорну інтонацію (напр., шлях-дорога, шелест-шум, путь-доріжка, занесло-замело, шумить-шелестить).

Третій розділ – "Антонімія і її стилістичні функції в поезіях І. Муратова". У цьому розділі проведений лексико-семантичний і функціонально-стилістичний аналіз антонімів у поетичному мовленні І. Муратова, з'ясовано їх виражально-зображальну роль, а також взаємозв'язок і взаємодію синонімів та антонімів у мові поезій цього письменника.

У результаті здійсненого аналізу виявлено, що лексичні антоніми як художній засіб експресії посідають у поетичному мовленні І. Муратова важливе місце. Вихідним у дослідженні є визначення антонімів як регулярно протиставлених у мові й мовленні лексем, які позначають взаємно протилежні (наявність контрарних сем) співвідносні (наявність спільної семи) предмети, властивості й процеси об'єктивної дійсності. Однак, при аналізі поетичних текстів поняття антонімів розширюється за рахунок контекстуальних одиниць.

При **класифікації** антонімів у поезіях І. Муратова за характером протиставлення дотримуємось прийнятого в мовознавстві їх поділу на контрарні, комплементарні та векторні.

Контрарні антоніми у творах поета помітно переважають над іншими: у процентному відношенні вони складають близько 80%, 10% – комплементарні антоніми, і приблизно 10% –

векторні антоніми. Характерною особливістю контрарних антонімічних пар є те, що вони об'єднують слова, які виявляють градуальність опозицій. Наявність великої кількості контрарних антонімів перегукується з широким використанням синонімів, особливо в протиставленні. Цей клас антонімів у поезіях І. Муратова представлений, насамперед, якісними прикметниками, співвідносними з ними іменниками та прислівниками, рідше займенниками та словами категорії стану, що виражають координативні поняття. Це співвідношення в основному відповідає мовній нормі.

Контрарні антоніми у поезії І. Муратова позначають **психічні та фізіологічні характеристики людини та її стану** (напр., турботи – забави, сумував – радів, любов – ненависть, горе – щастя, щастя – муки, радість – смуток, радість – біль та ін.). У цій тематичній групі переважають іменникові антоніми, серед яких помітно виділяється антонімічна пара щастя – горе. До цього протиставлення автор включає і синоніми: щастя – радість, відрада; горе – печаль, мука, біль, тривога, смуток, сум. Виділені ряди слів вживаються в поета в різних текстах у різній комбінації: відбувається заміна одного з компонентів протиставлення словом, яке виражає не повне значення антоніма, а лише певну ознаку щастя чи горя:

щастя – радість – сміх (сміються) – надія – відрада
горе – печаль – сльози (плачуть) – розчарування – біль.

Друга тематична група – це **слова, що позначають координативні поняття**. Вона включає антоніми, яким властиві пряма просторова протилежність (напр., захід – схід, вздовж – впоперек, здалека – зблизька, там – тут, лівий – правий) і часова віднесеність (напр., сьогодні – завтра, нині – завтра, сучасне – минуле, вдень – вночі, вечір – світанок, денний – нічний, колись – зараз). Як видно з аналізу творів поета, координативні пари вміщують у себе слова різних частин мови.

Високе емоційне навантаження в поезіях І. Муратова має тематична група, до якої входять градуальні **опозиції, що реалізують етичну оцінку явищ, подій** і т.ін. (напр., нове – старе, святиня – гріх, непомітне – величне, хвалить – гудить тощо), а тому забезпечують експресивну функцію мови.

Значне місце в поетичних творах письменника належить антонімам, що **позначають оцінку явищ природи та станів погоди** (напр., розбурхані – тихі, глибина – мілина, похмурі – ясні, безвітря – круговерть, згасання – горіння, суховійний – вологий).

Заслуговує на увагу функціональне навантаження антонімів, **що виражають кількість або порядок предметів (явищ), оцінку фізичних властивостей, соціальних явищ** (напр., безмежність – мить, мить – вічність, ера – мить, давнє – недавнє, крах – слава, раб – володар). У словесній тканині творів поета опозиції цієї тематичної групи виступають лексико-семантичною опорою текстів.

Комплементарні антоніми у поезіях І. Муратова представлені порівняно невеликою кількістю антонімічних пар. До їх складу входять антоніми-іменники (близько 80%), антоніми-прикметники та антоніми-прислівники (близько 20%).

Аналіз показує, що комплементарні антоніми поет уживає не дуже часто (бо їх і в мові менше), але серед них є такі, що проходять через усю поетичну творчість митця (напр., життя – смерть, правда – кривда, війна – мир, поразка – перемога). Протиставлення антонімів-комплементативів створює особливу експресивність образів, побудованих на контрастах.

Антоніми-контративи становлять у мові поезій І. Муратова малочисельну групу (близько 10%) антонімічних пар. До цього типу належать антоніми, які виражають протилежну спрямованість дій, ознак, властивостей і представляють векторну протилежність (напр., згнию – відроджуся, уповільнюю – прискорюю, беру – вертаю, добро – зло, гомоніли – помовкли).

Поряд з узуальними антонімами в поетичному мовленні І. Муратова поширені слова, що вступають в антонімічні відношення тільки у певному тексті, тільки у визначеній конситуації. Такі поетичні одиниці вживаються у переносному, образному смислі і поза текстом не мають протилежного значення, тобто в загальному вжитку не є антонімами. Більшість мовознавців називають їх **контекстуальними (оказіональними) антонімами**. Стилетворчою ознакою ідіолекту І. Муратова виступають контекстуальні антоніми-іменники (напр., мир – смерть, хиби –

просвітлення, яскравість – імла), рідше автор вдається до прикметникових антонімічних пар (напр., світлі – скорботні, справжнє – парадне), дієслівних (напр., ненавидів – ждав, зроста – погаса) тощо. Письменник використовує смислове перетворення слів залежно від змісту тексту, від слова, яке характеризується антонімами. Особливістю поетичного мовлення І. Муратова є використання кількох пар контекстуальних антонімів для вираження внутрішнього напруження. Наприклад: "Друже мій... Як я ненавидів світанки! Як ночі ждав, щоб ніч така Думки про волю навівала" ("Сповідь солдата").

Отже, контекстуальні антоніми є ознакою індивідуального мовлення письменника, вони виявляють підкреслено емоційне бачення явищ дійсності художником, який мислить і оцінює їх крізь призму своїх почуттів, свого поетичного темпераменту.

Лексичні антоніми в ідіостилі поета відзначаються **функціонально-стильовим** розмаїттям.

Основна стилістична функція антонімів у поетичній мові І. Муратова – бути лексичним засобом вираження **антитези**. Поет використовує антитезу, з одного боку, щоб протиставити різні за своїми якостями та властивостями сутності або протилежні прояви тієї ж самої сутності, а з другого, – щоб уточнити їх принципову різницю, зробивши семантичним центром фрази. Наприклад: "Повільно течуть на чужині Для мене літа на межі, Де недруг між друзів блукає і в норах сичить потайних: Ось плаче над страченим катом, За жертву його видає..." ("Далеко від рідного краю...").

У поетичному мовленні І. Муратова засвідчено вживання нерозгорнутої антитези (протиставлення пари або декількох пар антонімів), наприклад: "Відродивсь – і знову помираю. Давить дим, петлястий, як ласо"; розгорнутої антитези (антонімічні слова отримують додаткові визначення, їх зміст, характеристика розкриваються, розгортаються семантично за допомогою інших слів, у тому числі антонімів), наприклад: "Скрипки грають в унісон. Мовкнуть скрипки. Тишина... Та лишилась первозданна Звук тінь недоторканна, Ніби целест полотна, – Щезло й це! Сама луна. Безгоміння. Тишина..."; і структурно складної антитези, у якій протиставляються не окремі слова, що утворюють антонімічні пари, а цілий ряд відповідно протиставлених слів, які складають одне ціле і відповідають одному образу. Наприклад: "Тиши про все: про тишу й буруни, Про більма рабства й гострозорість волі". Завдяки особливому контексту антитеза у поета може виступати як засіб реалізації експресивно-переносного значення: "Вершини. Прірви. Самозабуття. Овації. І квіти. І присвяти. Ішли на сцену, як ідуть на свято..." ("Незабутнє").

У І. Муратова цілі поетичні твори або їх фрагменти побудовані на антитезі. Наприклад: "Чи буває день без ночі? Сміх без сліз? Життя без смерті? Віра без розчарування? Без ненависті любов?" ("Голгофа"). Його творам притаманна також антитеза через градацію назв часових і просторових: "Нема початку і нема кінця Матерії: існує, хоч ти лусни, І при тобі й без тебе штука ця Небесна і земна, зірки й капуста... Усе – рухливе, і воно ж – інертне, Усе – мінливе, й вічне водночас, Все – рівно навпіл: Смертне і безсмертне" ("Зірки й капуста").

Важливим засобом вираження антитези є інтонація різкого протиставлення. У таких синтагматичних опозиціях особливо чітко виділяються два типи: 1) коли властивості, якості, дії і т.д. співвідносяться з тією ж самою особою (предметом), 2) властивості, якості, дії взаємодіють з різними особами (предметами). Диференціюючу роль у структурі таких семантично протилежних компонентів виконує сполучник а. Наприклад: "Одним усе видиться чорним, потворним, А другим – гарним та неповторним". Своєрідна експресія виникає при вживанні одного з членів антонімічної пари із запереченням: "Не донжуану – однолюбу заздрю Й мовчу про це, бо й сам такий давно". Подібне з'єднання антонімів підкреслює значення одного з них, ужитого без заперечення.

Зображальні функції антонімів у І. Муратова не обмежуються тільки антитезою, вони дають можливість виразити в мові найрізноманітніші семантичні відношення.

Кон'юнкція спостерігається, коли антонімічні пари виступають як антонімічна єдність. Цей тип опозицій протилежності звичайно виражається за допомогою сполучника і (й): "О ні, не знав Іов, що тим гріхом правічним Грішили споконвік володарі-царі, Небесні і земні". Використання антонімів у цій стилістичній функції іноді приводить у поета до "нанизування" антонімічних пар. Наприклад: "Провесінь. Вірисься в щастя – Передбачене і стихийне, Ортодоксальне і дискусійне, У

банальне й оригінальне, У суспільне й у персональне..."("Березнева рапсодія"). Такий прийом поширений у поезіях І.Муратова, де має велику художньо-виразову силу.

Підсилює значення кон'юнкції заперечення, яке нейтралізує відштовхування протилежних точок. Наприклад: *"Пиши і не шукай Ані благословінь, ані прокльонів".* Вживання антонімів із запереченням підкреслює в описаному явищі відсутність чітко вираженої ознаки.

Порівняно рідко використовуються у поета антонімічні пари **на позначення всеосяжності понять і явищ**. Такі конструкції в автора характеризують здебільшого динамічні контрасти просторових і часових понять. Наприклад: *"Дароване безмежністю і миттю Вдихаю вдячно зблизька і здаля"*("Сповідь солдата").

Семантичні відношення **суперечності**, тобто з'єднання протилежних начал, базуються у письменника на оцінному характері семантики антонімів. Наприклад: *"Я з тобою ходив на недільники світлі й скорботні, Коли очі смутили руїни, безокі, мертвотні..."*("Ода рідному місту").

Концептуально навантаженими є антоніми, що вступають у тексті в семантичні відношення **взаємного перетворення протилежностей**. Наприклад: *"Тінь розлуки на спітканні, Перші втіхи – вже й останні".* Позначення одного явища словами перший – останній, розлука – спіткання створює значення "єдиний", бо "семантична відстань" між цими антонімами в тексті практично нульова: це і початок, і кінець, тобто щось єдине.

Особливим виявом експресивної ознаки позначені моделі, що реалізують контрастне антонімічне **зіставлення**. Наприклад: *"То нам майбутні ті бої Тоді здавалися такими, Як зараз – в полум'ї і димі".* Зіставляючи протилежні за значенням поняття, автор концентрує поетичну думку в антонімічних словах.

Продуктивними в поезії І.Муратова є опозиції, що відображають **послідовність (чергування)** дій. Наприклад: *"Вибагливий вогонь: то жевріє він тихо, То полум'ям зроста, то зовсім погаса"*("Сповідь солдата").

Найпоширенішу групу становлять антонімічні опозиції, що виражають семантичні відношення протилежності із значенням **диз'юнкції**. У поезіях І.Муратова виявлено диз'юнкцію двох типів: розділювальну (сильну) та з'єднувальну-розділювальну (послаблену). Розділювальна диз'юнкція реалізується тоді, коли члени опозиції виключають один одного: *"Наді мною, над гаєм, щось незриме шугає, і віщує, віщує Або – мир. Або – смерть".* Модель послабленої диз'юнкції показує, що семантичні відношення членів такої опозиції наближаються до з'єднувальних відношень (кон'юнкції), бо відмінність понять у таких контекстах нейтралізується: *"Чернігівські гармати, Ви слава чи неслава Для правнучих століть?"; "Коли він це відчув – увечері чи вранці?"*

Конструкції з сильною та з послабленою диз'юнкцією в поета не можна інтерпретувати однозначно, бо вони розрізняються інтонацією з'єднання, протиставлення чи зіставлення, тобто різні семантичні відношення відображають різні функції диз'юнкції.

Особливої виразності у поетичному мовленні І.Муратова з його контрастним сприйманням світу набуває **оксиморон**. Для ідіостилу письменника найбільш показові оксиморони, виражені атрибутивними словосполученнями (напр., невічне довголіття, бурані гармонії, світлий смуток, золотий біль, беззвучний крик, неповторне повторення, нестрашні бармалей, наївні дияволи). Характеризуючи оксиморон поетичних творів, слід відзначити, що смислова та експресивна самооцінність цих одиниць створює передумови для включення їх у динамічний образний сюжет. Наприклад: *"Чого я жду? Яких новин навальних, Яких іще прекрасних катастроф Після моїх тривоги дев'ятибальних І неповторних вистражданих строф?!"* Наявність у тексті оксиморону прекрасні катастрофи, де слово катастрофа постає елементом асоціативного поля "поетична творчість", розкриває складний творчий світ художника слова і разом із тим створює емоційну напругу в поетичному повідомленні.

Мовно-естетичний хист митця виявляється не тільки в нових смислових зв'язках антонімічних слів у тексті, а й у **способах їх уведення в текст**. Одним із поширених у поета прийомів є вживання антонімів у сполученні з антонімічними епітетами для посилення протиставлення (напр., кохані друзі – недрузи лукаві, перша радість – осінній сум). Другим, не менш продуктивним, способом включення антонімів у текст у поезіях І.Муратова є антонімічний паралелізм: *"Я бачив горе, а співав*

про щастя. Я чув "рятуйте", а кричав "ура!". Характерне для стилю поета і сполучення кількох антонімічних пар, які узгоджуються за смислом і конотацією й служать або для організації тексту – початок-кінець, наприклад: "Коли кордони світла й тьми стираються, Пірнає місяць, золотий карась, У плеса туману, щоб сонцю дати дорогу...", або стоять поруч і підсилюють протиставність явищ, які вони називають, наприклад: "Щоб сю ніч в нерівному двобої Розпачу й надії, світла й тьми Зірку провідну перед собою Бачили у темряві, як ми", або пронизують текст, наприклад: "Що – завтра? Нині правий берег круто Із лівим, низовим, стає на прю".

Частовживані у поетичній мові І. Муратова сполучення двох дієслівних антонімічних пар, як-от: "Тут плачуть, сміються, кохають, Вірять, ненавидять, творять". Нагнітання антонімічних дієслів створює враження динаміки, руху, емоційного напруження.

Антонімічні пари, як і синоніми, можуть створювати в поезіях І. Муратова ампліфікаційні ряди. Поет нагромаджує декілька антонімічних пар або рядів синонімів, "нанизує" їх один на один, дбаючи про те, щоб висловлювана думка сприймалася в усій повноті контрасту: "Добро і Зло в тривозі важу, Гріхи й розгрішення земне, Братерства міць і силу вражу, І вічне, й те, що геть майне" ("Добро і зло в тривозі важу..."). Вживання трьох і більше антонімічних пар надає оповіді семантичної напруженості, робить текст місткішим, сприяє створенню певного ритму поезії.

Одна із стильових ознак поезії І. Муратова – наявність **антонімічно-синонімічних зв'язків слів**, використання в одному тексті і синонімів, і антонімів, що створює два ряди напруження і тим самим підсилює художній образ. У поета таке вживання синонімів і антонімів виступає як художній прийом. Наприклад: "Вагались, як і я, в жорстокій творчій тиші, Терзались, як і я, у гомонах життя". Взаємодія семантичних комплексів концептуально навантажених синонімів (вагались–терзались, помститься–відплатить) і антонімів (тиша–гомін, мертві–живі) підсилює образність тексту.

Менш уживаними у письменника є антонімічно-синонімічні конструкції, які поєднуються повтором. Наприклад: "Захмелію, згадаю все прикре, болюче, лихе... В'яне сад мій і знову цвіте... Ах, забуду, забуду все прикре, болюче, лихе!" ("Вересень. Сонячно. Пахне смородиною"). Сполучення груп антонімів (згадаю–забуду, в'яне–цвіте) і синонімів (прикре–болюче–лихе) поет використовує, щоб втілити головну ідею у творі, а кільцевий синонімічний повтор надає віршовому сегментові не тільки емоційної виразності, а й інтонаційно-сислової довершеності.

У мовно-поетичній системі творів І. Муратова поширені структури, які утворюють ніби синонімічно-антонімічний трикутник, що дає змогу стисло і виразно розкрити концептуальний зміст поезії. Наприклад: "Вночі, коли спить все спокійне, наїдене, сите... Я чую, як світ потрясають могутнім воанням голодні" ("Чую голодних"). У такому трикутнику антонім голодні протиставляється одразу двом синонімам – наїдене, сите. Наділені різними оцінними домінантами, лексично-образні синоніми та антоніми у поетичній мові утворюють синонімічно-антонімічні комплекси. Такі лексичні мікросистеми з ефектом досить сильної взаємозалежності і взаємозумовленості їх елементів – виразні ознаки стилю І. Муратова.

Завершується робота **висновками**, в яких зазначається, що поетичному мовленню І. Муратова властивий високий ступінь концентрації синонімічних і антонімічних лексичних одиниць як засобу вираження почуттів і думок, емоційно-експресивної напруги, що відбивають своєрідність психічного складу поета. Для ідіостилу поета характерні такі прийоми використання синонімів, як контактний, дистантний, рамочний, градації, здвоєння слів, потрійного і більше вживання синонімічних структур. Найбільш широко у письменника представлена дистантна синонімія, що служить основою архітектоніки поезії. Лексичні антоніми, використані І. Муратовим, реалізують семантичні відношення протиставлення, зіставлення, кон'юнкції, диз'юнкції (сильної і послабленої), чергування, взаємного перетворення протилежностей, суперечності, вираження всеосяжності. Найуживаніший художній засіб протиставлення у поета – антитеза, як проста (нерозгорнута і розгорнута), так і структурно складна, що допомагає реалізувати експресивно-метафоричне значення слів. Показовим для поетичного стилю митця є включення в образно-динамічний текст оксиморону з метою підсилення у віршовому творі смислової та емоційної напруги. Ампліфікація, синонімічний і антонімічний паралелізм, уведення в поетичний

сегмент трьох і більше синонімічних рядів і антонімічних пар, у тому числі й контекстуальних, уживання синонімічно-антонімічних блоків – стилетворчі ознаки ідіолекту Ігоря Муратова.

Основні положення дисертаційного дослідження висвітлено в таких публікаціях:

1. Синоніми як засіб експресивності в поезіях І.Муратова // Лінгвістичні дослідження. Науковий вісник.– Випуск 3.– Харків: ХДПУ.– 1997.– С.22-27.
2. Індивідуально-авторські метафоричні словосполучення у віршах Ігоря Муратова (на матеріалі збірки “Надвечірні птахи”) // Наукові записки ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія літературознавство.– Випуск 4 (9).– Харків: ХДПУ.– 1997.– С.52-58.
3. Антоніми в поезіях Ігоря Муратова //Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: Збірник наукових праць.– Випуск 5.– Харків: ХДПУ ім. Г.С. Сковороди.– 1998.– С.152-159.
4. Мовні засоби експресії в поезії І. Муратова // Наукові записки ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія літературознавство.– Випуск 5 (16).– Харків: ХДПУ.– 1998.– С.90-95.
5. Особливості експресивного значення тавтологій у віршах Ігоря Муратова // Наукові записки ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія літературознавство.– Випуск 5 (16).– Харків: ХДПУ.– 1998.– С.96-101.
6. Джерела лексики в поезіях Ігоря Муратова // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць. – Випуск 1. – Харків: ХДПУ. – 1998. – С.123-135.

АНОТАЦІЯ

Василенко В.А. Функціонування синонімів і антонімів у поезіях Ігоря Муратова. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук із спеціальності 10.02.01. – українська мова. – Харківський державний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, Харків, 2000.

Дослідження присвячене висвітленню одного з аспектів поетичного мовлення І.Муратова – художнього використання синонімів та антонімів у поетичних текстах. У дисертації відзначається висока насиченість поезій І.Муратова синонімами та антонімами, вжитими в різній стилістичній функції, констатується зв'язок стилістичних особливостей синонімів та антонімів як з їх властивостями в мовній системі, так і з індивідуальною картиною світу поета, розглядаються механізми виникнення художньо-образного тексту.

У роботі визначаються характерні риси ідіостилу поета: концентрація синонімічних і антонімічних засобів, ампліфікація синонімічних та антонімічних рядів, уживання контекстуальних синонімів і антонімів, використання синонімічно-антонімічних блоків.

Ключові слова: синонім, антонім, контекстуальний синонім і антонім, синонімічно-антонімічний блок, поетичне мовлення, стилістична функція.

АННОТАЦИЯ

Василенко В.А. Функционирование синонимов и антонимов в поэзиях Игоря Муратова. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. – украинский язык. – Харьковский государственный педагогический университет имени Г.С.Сковороды, Харьков, 2000.

Исследование посвящено изучению одного из аспектов поэтической речи И.Муратова – художественного использования синонимов и антонимов в поэтическом тексте. В диссертации отмечается, что поэтическая речь И.Муратова отличается высокой насыщенностью лексическими синонимами и антонимами в различной стилистической функции. Концентрация синонимических и антонимических средств является одной из отличительных черт идиостиля поэта.

Проведённые в работе наблюдения позволили констатировать, что стилистические особенности синонимов и антонимов в поэзии И. Муратова связаны как с их свойствами в языковой системе, так и с индивидуальной картиной мира поэта, обусловленной в значительной мере психическими особенностями его личности.

Анализ синонимов в поэтической речи показал, что И. Муратова использует преимущественно (около 50%) идеографические синонимы, эмоционально-экспрессивные (около 40%) и реже стилистические (около 10%). В рамках каждого из типов проведена дифференциация в зависимости от семантических компонентов, которыми отличаются значения. Установлено, что для поэтики И. Муратова наиболее характерно использование функции уточнения и противопоставления синонимов. В работе выделены также основные способы включения синонимов в текст – контактный, дистантный, рамочный. Синонимы использованы не только для более точного выражения мысли, но и для усиления эмоционального воздействия на читателя или слушателя. Поэзии писателя свойственно употребление в одном ряду двух, трёх и более синонимов, что приводит к сложению смыслов слов. Такой приём углубляет значение образа и придаёт ему особую эмоциональную окраску. Поэтическому стилю писателя также свойственно использование в одном тексте, в одном ряду однородных членов нескольких синонимических рядов. Нередко в ряд включается повторение одного из синонимов. В поэзии И. Муратова часто возникают контекстуальные синонимы при включении в ряд не только синонимов, но и слов, близких по значению. При этом происходит семантическая индукция.

Функционально-стилистический анализ антонимов свидетельствует о том, что в поэтической речи И. Муратова преобладают антонимические пары, которые выражают градуальную качественную противоположность и противоположность координатных понятий (около 80%), 10% составляют комплементарные антонимы, и примерно столько же (10%) – векторные.

Исследованный материал даёт право заключить, что из каждого класса антонимов автор отдаёт предпочтение некоторым семантическим группам, в которых выделяется несколько опорных сквозных антиномий. Вокруг них и сосредоточены контрасты в поэзиях.

В работе отмечено функционально-стилевое разнообразие лексических антонимов в поэзии И. Муратова. В речи стихотворений поэта антонимы выполняют разнообразные функции: конъюнкции, дизъюнкции, чередования, противоречия, взаимопревращения. Они являются основой контраста, противопоставления, сопоставления, оксиморона. Насыщенность речевыми приёмами, основанными на антонимах, является характерной чертой поэтической речи писателя.

На основе анализа художественных текстов установлено, что в произведениях И. Муратова преобладают антонимы, которые выражают внутренний мир человека, что соответствует и жанру и особенностям восприятия мира поэтом.

Выявлены и определены такие характерные особенности стиля писателя, как употребление контекстуальных синонимов и антонимов, амплификация синонимических и антонимических рядов, использование синонимично-антонимичных блоков.

Широкое и оригинальное употребление синонимов и антонимов в произведениях И. Муратова является одной из отличительных черт его поэзии.

Ключевые слова: синоним, антоним, контекстуальный синоним и антоним, синонимично-антонимичный блок, поэтическая речь, стилистическая функция.

SUMMARY

Vasulenko V.A. Functioning of Synonyms and Antonyms in Igor Muratov's Poems. – Manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in Philology, specialization 10.02.01. – Ukrainian language. – G.S.Skovoroda Kharkiv State Pedagogical University, Kharkiv, 2000.

This work deals with the investigation of Igor Muratov's poetic language, mainly with the synonymic and antonymic linguistic means aspect. According to the thesis the poetic language of Igor Muratov is distinguished by the great saturation of lexical synonyms and antonyms in different stylistic functions. The

connection of stylistic peculiarities of synonyms and antonyms with their characteristics in the linguistic system as well as with the individual poet's picture of the world is being asserted, and the mechanism of origin of text artistic image is being considered.

In this work the characteristic features of poet's idiostyle such as the concentration of synonymic and antonymic means, the amplification of synonymic and antonymic groups, the use of contextual synonyms and antonyms, the use of synonymic-antonymic units are considered.

Key words: synonym, antonym, contextual synonym and antonym, synonymic-antonymic unit, poetic language, stylistic function.